
ORTA DOĞU'DA PETROL SAVAŞININ BAŐLAMA NOKTASI VE İNGİLTERE'NİN İRAN PETROLLERİNİ KONTROLÜ ALTINDA TUTMA ÇABALARI

Mehmet KAYA 'Elazığ Anadolu Lisesi

ÖZET

Petrol Endüstrisinin önem kazanmasıyla Orta Doğu'ya yönelik İngiltere İran'da 1901 de petrol arama çalışmalarına başlamıştır. BulduĐu petrolü elde tutmak için Rusya ve İran hükümetleri ile mücadele edip muaffak olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, İran, Petrol

ABSTRACT

England which hended for Persia started to look for oil in 1901 in addition to obtainiy importance of the petrol endustries. England struggled against Russia and Persian goverment and succeeded so that they could got oil.

Key Words: England, Persia, Petrol

Sanayi devrimi ile başlayan buharlı makineleşme süreci insanları başka arayışlara yönlendirmiştir. Bu arayışlar semeresini petrol ürününün bulunmasıyla vermiştir. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında petrol ürünü Avrupa ve Amerika'da keşfedilip biliniyordu.

Orta Doğu'nun ekonomik hayatını ele alarak incelerken öncelikle petrole yer vermek gerekir. Orta Doğu bugün ulaştığı üretim seviyesi ile

* Dr., Mehmet KaloĐlu Anadolu Lisesi.

dünya'nun başlıca petrol bölgelerinden biridir. Varlığı kesin olarak tespit edilmiş olan rezervleri bakımından daha da büyük önem taşır. Denilebilir ki, çok yakın bir gelecekte dünya petrol endüstrisinin ağırlık merkezi bölgeye kayacaktır. Yalnız ekonomik açıdan değil, siyaset ve strateji bakımından da Orta Doğu hayatına hakim olan bir maddedir.

Orta Doğu petroleri yalnız bir bölgenin sınırları için değil, dünyanın bütünü için önem taşır. Gerçekten hiçbir madde bu petroler kadar büyük yatırımlara yol açmamıştır. Bu bölgedeki petroler uluslararası rekabete sebep olmuştur. Zağros ve Güneydoğu Torosların önünde yayılan Sübsidans sahası, rezervleri ile dünyanın en zengin petrol sahasını meydana getiriyor.¹

Orta Doğu'da başlıca İran olmak üzere Irak, Suudi Arabistan, Katar, Bahreyn, Kuveyt Devletlerinin belli bölgelerinde petrol yatakları bulunarak, ekonomilerinin temel taşı niteliğine gelmiştir. Bu açıdan Orta Doğu petroleri Orta Doğu'yu ekonomik açıdan güçlendirmesine rağmen, sömürgeci devletleri bölgeye yönlendirmesine neden olmuş ve bu açıdan devletler, siyasi bağımsızlıklarını zaman zaman kaybetmişlerdir.

Dünya petrolünün ilk keşfi 1859'da Amerikalı Edwin L. Druke tarafından Pennsylvania Tutesville'de ilk petrol kuyusunun açılmasıyla başlar. Petrol endüstrisinin önem kazanması daha sonraki senelerdedir.²

Orta Doğu'da petrolün varlığı oldukça eski tarihlerden itibaren bilinmekteydi. Fakat öneminin geç anlaşılması, bir ticari işletme olarak değerlendirilmesi ancak 1900'lü yılların başında başlar.

Petrolün Orta Doğu'da ilk ele alındığı ülke İran'dır. İran'daki Petrol endüstrisinin araştırılması tarihi Mayıs 1901'de başlar.³ 1901'de bir İngiliz diplomatı olan Knok D'Arey, İran Şahından, Güney İran'ın geniş bölgesinde 60 yıl sürecek imtiyazlar elde etti. Kurduğu bir şirket ile, o bölgedeki Petrol kaynaklarını bulmak, ticaretini yapmak, işletmeyi elde tutmaktı. Ancak, Azerbaycan, Gilan, Mazderan hariç tutulmuştu.⁴ Yapılan anlaşmaya göre petrol karının sadece %16'sını İran'a verecekti.⁵

W. K. D'Arey yaptığı araştırma ve sondaj çalışmalarının alanı 2070 mildi. Önce Çaylsur'de sondajlar yaptı. 1904'e kadar bu yerlerde çalışmalarını sürdürür. Fakat olumlu bir sonuç alamaz. Çünkü bölge

¹ Sami Öngör, Orta Doğu(Siyasi ve İktisadi Coğrafyası), Ankara, 1965, s.99-100.

² Sami Öngör, a.g.e., s.100-101.

³ Bank Melli, *İran Presa*, Tahran, 1950, s.53.

⁴ Bank Melli, s.53.

⁵ Sami Öngör,a.g.e., s.101.

270km² bir alanı kapsıyor ve petrol çalışmaları için dar bir alandı. Hatta masraflarına bile değmiyordu. D'Are 1905, 1906 yıllarında daha fazla çalışmasına rağmen yine de başarılı olamadı. İstenilen seviyede petrol çıkmadı.⁶

1906'da ülkenin güneyindeki Süleymaniye'de çalışmalar başladı ve 1908'de 1180 at derinliğinde petrol ortaya çıktı. Çalışma sahasını genişleten bu şirket 1911'de Abadan ve çevresinde zengin petrol yataklarına rastlar ve bu konudaki çalışmalarını devam ettirdi. Bu arada Anglopersian şirketini kurdular. Bu şirket sadece petrol aramak ve sondajlar vurmaya kalmayacak aynı zamanda, petrolün işletmeciliğini yapmak, asfalt çalışmalarını değerlendirmek ve ticaretini yapmak gibi yetkilere sahipti.⁷

1911'de işletilmesine başlanan ve denizden hayli uzak olan petrol bölgesi, yol işi ve teknisyenlerin barınabileceği meskenler ve petrolü Basra Körfezi'ne nakledecek Pipe Line tamamlayıncaya kadar(1913) bir varlık gösterememiştir.⁸ Petrol gelirleri de bu dönemde pek ahım şahım değildi. İran'ın payı 20.000 Sterlin civarındaydı.⁹

I.Dünya savaşında petrol bakımından çekilen sıkıntılar bu maddenin önemini daha da artırmıştır. Diğer taraftan Rusya bu konuda söz sahibi olmak istiyordu. I. ve II. Dünya savaşları arasındaki dönemde petrol uluslararası bir rekabet maddesi haline gelmiştir.

Bu dönemde İngiltere dünya petrol rezervlerinin %50'sine sahipti. En önemli rakibi ABD'di. ABD kendi topraklarında XIX. asrın ikinci yarısında bu endüstride ilk adımı atmıştır.¹⁰ Fakat dışa açılmamıştı. ABD'nin dünya petroleri ile yakından ilgilenmesi I.Dünya savaşından sonra başlar.

I.Dünya savaşının bitmesiyle birlikte petrol aramaları hızlanmıştır. İran'da Mescid-i Süleymaniye ve Abadan dışında da yeni petrol yatakları bulunmuştur. Irak'ın Hanakin yataklarına komşu olan Nett-i Şah(1923), Heft Gel ve Gah Saran(1928) Naft Sefid(1935) Aga Jari(1936) Pazanan(1937) ve Lali yataklarının keşfi yapılmıştır.¹¹

Bu arada İran'da güçlü petrol yataklarının bulunması Rusya'nın dikkatini çekmiş, Rusya Azerbaycan'dan İran'a girmeyi hedeflemiştir.

⁶ Bank Melli, s.53.

⁷ Bank Melli, s.54.

⁸ Talip Yücel,,*Asya'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Ankara, 1965,s.185.

⁹ Bahman Nirumand, *Hür dünyanın Diktatörlüğü (İran)*, (Çev. Arif Gelom), Ankara, 1968, s.27.

¹⁰ Sami Öngör, a.g.e., s.102.

¹¹ Talip Yücel, a.g.e, s.185.

İran, petroleri nedeniyle Orta Doğu'da Rusya ve İngiltere'nin birbirleriyle çelişen çıkarlarını karşı karşıya getirmekteydi.¹²

I.Dünya savaşında tarafsızlığını ilan eden İran, buna rağmen Osmanlı, Rusya ve İngiltere'nin savaş alanı olmuştur.¹³ Ahvazı alarak, Abadan ve çevresinde hakimiyet kurarak bölgenin petrol rafinelerini sağlama aldı.¹⁴ Rusya'da Bolşevik İhtilali nedeniyle geri çekildi. Osmanlı Devleti ise I.Dünya savaşında mağlup olup, Mondros Ateşkes ile bölgeden tamamen çekilince, İngiltere bölgede yalnız kalarak daha fazla rahatlamıştı. Böylece İran petrolünü daha rahat kontrol etme imkanına kavuşmuştu. Savaş devam ederken İngiltere İran ile 1919'da bir antlaşma yaparsa da halkın hoşnutsuzluğu ve tepkisi yüzünden bu Antlaşma fesih edilmiştir.

I.Dünya savaşı İran'da yıkım ve birçok problemlere neden oldu. Fikir adamları ve demokratik düşünürler İran'ın yeniden yapılanması, bağımsız bir ülke olması için petrolü de dikkate almışlardı.¹⁵ Birinci Dünya Savaşının hemen akabinde 1920 yılında İran Hükümeti ile Anglo-Persian Oil Company arasında ilk anlaşmazlıklar baş gösterdi. İngiliz donanmasına tanınan fiyat indirimi hükümetin ve halkın hoşnutsuzluğuna sebep olmuştur. Ayrıca İran'ın kâr payı doğru hesaplanmıyor ve tam olarak ödenmiyordu. Kurnazca bilançolarında gerçek kâr gizleniyordu. Savaşa rastlayan 1916-1920 yıllarının çok az ödenen ya da hiç ödenmeyen kâr paylarının ödenmesini İran Hükümeti istiyordu.¹⁶ İlgililer İran petrol gelirinin tespiti konusunda titizlikle durmaktaydılar. Yapılan hesaplara göre petrol üretimi seneden seneye %13 artmaktaydı.¹⁷

Buna karşılık İngiliz Hükümeti de savaş sırasında tahrip edilen petrol boruları için 600.000 Sterlin tazminat istedi. Anlaşmanın 14. Maddesi gereğince petrol tesislerinin korunmasından İran Hükümeti sorumluydu. İran'a götürü olarak 1 milyon Sterlinin ödenmesi ve ileride İran'ın paylarının daha titizlikle hesaplanacağını garanti edilmesi üzerine anlaşmazlık sona erdi.¹⁸

Bu arada yıllık üretim, 1914'te 247.000 ton iken, 1920'de 1.385.000 tona yükseldi. Şirket 1933 yılına kadar toplam olarak 200 milyon dolar

¹² K. Krüger, *Kemalist Türkiye ve Orta Doğu*, İstanbul, 1981, s.171.

¹³ Necmettin Bammate, *Iran in World War I, Moskova*, 1963, s.97.

¹⁴ George Lenczowski, *Qajar Iran*, Londra, 1983, s.78.

¹⁵ Nikki R. Keddie, *Roots of Revolution An Interpretive History of Modern Iran*, Newyork, 1981, s.79

¹⁶ Bahman Nirumand, a.g.e., s.30

¹⁷ T.C Tahran Büyükelçiliği Ticaret Ateşeliği, *İran'ın Ekonomik Durumu ve Türk-İran Ticareti*, Tahran, 1969, s.47.

¹⁸ Bahman Nirumand, a.g.e., s.31.

kâr sağladı. İran'a bunun 32 milyonu düştüğü halde yalnızca 10 milyon sterlin ödendi. Bu anlaşmanın üçte biri demektir. 1930'da Abadan rafinerilerinin yıllık kapasitesi 5 milyon tondur. 20 bin işçi ve memur çalışıyordu. Durmadan yükselen işleme rağmen, şirketin çalışmaları İran ekonomisi üzerinde hiçbir olumlu etki yapmadı.¹⁹ Petrol geliri bu dönemde o kadar ahım şahım değildi. Bu gelirler daha çok askeri amaçlı kullanılıyordu. Çok az bir miktarı diğer alanlarda kullanılmaktaydı.²⁰

İran, 1919-1920'li yıllardan itibaren İngilizlere ve petrol şirketlerine güvenmediğinden A.B.D. den Dr. Ac Millspaugh'ı yabancı yatırımların denetimi ve şirketlerin kontrolü için göreve getirir.²¹ Ancak İngiltere ve Sovyet Rusya'nın itirazı üzerine Millspaugh'un görevine son verir.

Buradan anlaşılıyor ki İran İngiltere'nin Petrol şirketine güvenmemektedir. Ayrıca İngiltere'ye alternatif olarak petrol için ABD'nin şirketlerini ülkeye getirmek istemekteydi. Aynı zamanda İngiltere ve petrol şirketleri için bir gözdağıydı. Çünkü İran petrol gelirlerinden kendisine düşen payı alamamaktaydı. Fakat artık İran'da güçlü Rıza Şah yönetimindeki hükümet bütün bunların üstesinden gelebilirdi.

İran'ın bu memnuniyetsizliğine bir de ek olarak, İngiltere petrol şirketi 1931 yılında yıllık bilançosunu açıklaması üzerine İran hükümeti memnuniyetsizliğini ve tepkisini dile getirdi. İran'ın bir önceki yılın payı 1.288.000 sterlin olduğu halde, yılda yalnız 307.000 alacaktı. İran anlaşmadan memnun olmayıp yeniden düzenlenmesi için, İngiltere ile müzakere başlar. Ancak İngiltere tarafından müzakere reddedilir. Bunun üzerine İran parlamentosu 1932 yılında 1901 tarihli mukaveleyi fesheder. İngiltere Milletler Cemiyetine başvurur ve İngiltere-İran arasındaki görüşmeler sonucunda 1933 yılında yeni bir anlaşma yapılır.²²

Yapılan yeni anlaşma İran'ın istediği gibi olmasa da sonuçta 1901'deki anlaşmaya göre daha olumluydu. Artık şirketin %20 si İran'a aitti. 1935'te İran'ın isteği üzerine şirketin adı Anglo-İranean Oil Company olarak değiştirildi.

İran ile İngiltere arasında bu gelişmeler yaşanırken Türkiye'de bunları yakından takip ediyordu. Çünkü komşusu İran'la olan ticari ilişkisi mevcuttu. Hatta Dışişleri Bakanlığı Tahran Büyükelçiliğine bu

¹⁹ Bahman Nirumand, a.g.e., s.33-34.

²⁰ Ferhad Deftari, "Development Planning in Iran: A Historical Survey", *Iranian Studies*, Autumn, 1973, s.173-179

²¹ Peter Avery, *Iran*, s.220, N.R Keddie, *Roots Of Revolution*, s.90.

²² Bahman Nirumand, a.g.e., s.36-37

konuda kendilerini bilgilendirmeleri için telgrafla emir vermiştir. Bu konuda önemli bir araştırma yapan Tahran büyükelçiliğimiz Dışişleri Bakanlığına önemli bilgiler vererek, önemli değerlendirmelerde bulunur.²³ Bu değerlendirmesinde İran ile İngiltere arasında petrol üretimi ve geliri hakkında şu bilgiyi vermektedir. Genel olarak üretilen petrol:

YILLAR	TON MİKTARI
1930	5.939.300
1931	5.750.500
1932	6.445.808
1933	7.086.706
1934	7.937.372

Bu müddet zarfında İran Devletine isabet eden hisse İngiliz sterlini olarak verilmiştir.

YILLAR	İNGİLİZ STERLİNİ
1929	1.478.893
1930	1.323.679
1931	1.317.817
1932	1.502.770
1933	1.785.013
1934	2.159.143

İran'ın hissesi şu şekilde ortaya çıkar. Satılan veya ihraç edilen petrolü bir tonu için İran'a verilen para 4 İngiliz şilnidir. Yıllara göre verilen para miktarının %50 si vergiler ve saire masraflara gitmektedir. İran'ın hissesi yıllık 750.000 İngiliz sterlini civarında olmaktadır.²⁴

Anlaşmanın diğer önemli maddesi İran içindeki petrol satışı ile ilgiliydi. O döneme kadar İngiltere İran'a pahalı petrol sattığı için İran, petrolünün bir kısmını Rusya'dan alıyordu. Bu anlaşma ile Rusya'dan alınan benzin ve petrol ithalatı düşmüştür.²⁵ İran Romanya'da çıkan petrol tarifelerini temel almış bunun üzerine ihtiyaçları için %25, özel tüketim için %10 indirim tarife ile iç piyasa için bu şirketten petrol almıştı.

²³ İran ve İngiltere arasında yeni anlaşma Nisan 1933'te imzalanmıştır. Bu anlaşma Aralık 1993 yılına kadar geçerlidir. Şirket 100 bin mil alanda petrol araştırmalarını ve sondajlarını yapabilir. İşletme hakkı şirkete aittir. Bkz. BCA, 03010, 261-267-17.

²⁴ BCA, Fon Kodu:030, Kutu No:261, Dosya No:761, Belge No:17

²⁵ Bahman Nirumand, a.g.e., s.38-39., BCA, 03010, 261-761-17.

Anlaşmanın diğer maddesi ise anlaşma süresi bittiği zaman şirketin tüm hisselerini İran Devletine devretmesiydi. Ancak bu yeni anlaşmayla, anlaşma süresi 1993'te bitecek ve sadece şirketin %20 si İran'a bırakılıyordu.

Bundan sonraki süreç hemen hemen bu şekilde devam etmiştir. Ancak Rıza Şah'ın iktidarı bunun farkında olduğu için ekonomik ve sanayi bakımından Almanya'ya yanaşır. ABD-İran ilişkileri gelişmeye başlar. Bundan İngiltere ve Sovyetler pek hoşnut kalmaz. II. Dünya savaşı çıktığında İran tarafsızlığını ilan etmesine rağmen, 1941'de İngiltere ve Sovyetlerin istilasına maruz kalır. 1941'de Rıza Şah'a yapılan baskılar sonucunda İran'ı terk etmek sorunda kalarak Güney Afrika'daki Mauritius adasına sürgün edilir. Yerine oğlu Muhammed Rıza Şah geçti.

II. Dünya savaşı bittiğinde her yönüyle perişan olan İran'da daha önceki anlaşma gereği İngiltere ve ABD 1946 yılında askerlerini İran'dan çekerler. İngiltere ve Sovyetlerin İran ile 1942'de yaptıkları anlaşma ve petrol konusundaki ayrıcalıkların devam etmesi, halkın tepkisiyle karşılaşır. Halk bu konularla ilgilenmeye başlar. Günlük gazete ve dergilerde sesini yükseltmeye başlar.²⁶ Halk petrol konusundaki hoşnutsuzluğunu açıkça dile getirir ve ülkenin her yerinde gösteriler yapmaya başlar. Bunda Sovyetlerin kışkırtmaları da söz konusudur. Çünkü Sovyetler İran petrollerinden mahrum bırakılmıştı.

Bu arada bu konu ile yakından ilgilenen ülkenin ilerici aydınları, Dr. Musaddık'ın liderliğindeki Milli cephede ve komünist Tudeh partisinde toplanmışlardır. İlgi merkezleri petrol ve İngiltere ile yapılan anlaşmadır. Dr. Musaddık başbakan olur ve onun döneminde iki önemli kriz ortaya çıkar. İran petrolünün millileştirilmesi ve Şah-Musaddık çekişmesidir. Şah-Musaddık çekişmesi uzun bir süre devam etmiştir.²⁷

Halkın ve muhalefetin baskısı, yaptıkları protesto yürüyüşleri, Dr. Musaddık'ın çalışmaları semeresini vermiştir. Petrol sanayisi İran'da 1951 yılında millileştirilir. Millileştirilme İngiliz hükümetinin bütün alacaklarını Anglo Iranian Oil Company'e devretmesiyle gerçekleştirilmiştir. Milli gelir %15 artmıştır. Artık petrol İran'ın milli şirketi olan NIOC tarafından işletilmeye başlanır.²⁸

Musaddık iktidarının II. Dünya savaşı sonrası yoğun bir şekilde İran'da Faal olan ABD ve İngiltere'nin çıkarlarını zedelerdiği için CIA

²⁶ Ömer Turan, *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Orta Doğu*, İstanbul, 2003, s.126.

²⁷ T.C. Tahran Büyük Elçiliği Ticaret Ateşeliği, *İran'ın Ekonomik Durumu ve Türkiye-İran Ticareti*, s.47

²⁸ Sami Öngör, *Orta Doğu*, s.246.

ve İngiliz istihbarat servisinin çalışmaları sonucunda yapılan bir askeri darbe ile 1953'te Musaddık tahttan uzaklaştırılır ve ABD İran'a kredi açar. ABD Dışişleri Bakanlığında Herbert Hover jr. Petrol sorununa ilişkin müzakereleri düzenlemek üzere Tahran'a gelir. Bu olay İran'da Amerikan nüfuzunun yerleşmesinde bir dönüm noktası oluşturmaktadır.²⁹ Bundan sonraki süreç İran İslam devrimine kadar devam eder. İran İslam devrimiyle tamamen millileşir.

Görüldüğü gibi İngiltere'nin bütün amacı İran petrolünü tekelinde tutup, kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda kullanmaktı. Bunu yaparken önündeki tüm ilkeleri ilkesiz bir şekilde bertaraf edip, sömürgeci emellerini gerçekleştirmeyi. Bunu yaparken içteki ve dıştaki işbirlikçileriyle her zaman işbirliği yaşamıştır. İran devrimine kadar İran petrolü konusundaki tüm emellerini gerçekleştirmeyi başarmıştır.

KAYNAKÇA

Arani, Ahmet Hasan, *İran Raporu*, İstanbul, 1977.

Avery, Peter, *History Of İran*, Newyork, 1992.

Bammate, Necmettin, *Iran in World War I*, Moskova, 1963.

Bank, Melli, *Iran Presa*, Tahran, 1950.

Bca 030 10 / 261-761-17

Bca 030 10 / 261-767-17

Deftari, Ferhad, "Devlopment Pluning in Iran: A Historical Surver", *Iran Studies*, Autumn, 1973, s.173-179.

Keddie, Nikki R. , *Roots of Revolution An Interpretive History Of Modern Iran*, Newyork, 1981.

Krisger, K., *Kemalist Türkiye ve Orta Doğu*, İstanbul, 1981.

Lenczowski, George, *Qajar Iran*, Londra, 1983.

Nıruman, Bahman, *Hür Dünya'nın Diktatörlüğü (İran)*, Ankara, 1968.

Öngör, Sami, *Orta Doğu (Siyasi ve İktisadi Coğrafyası)*, Ankara, 1965.

T.C. Tahran Büyük Elçiliği, *İran'ın Ekonomik Durumu ve Türk-İran Ticareti*, Tahran, 1969.

Turan, Ömer, *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Orta Doğu*, İstanbul, 2003.

Yücel, Talip, *Asya'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Ankara, 1965.

²⁹ Musaddık'a karşı yürütülen CIA darbenden üç gün önce yine bir darbe yapmış ve başarılı olamamıştı. 13 Haziran 1953'te General Zahidi, İran ordusunun başında Tahran'a girerek Musaddık'ı devirdi. Romanya'daki Şah İran'a geri döndü. ABD İran'a yeniden kredi açarak 500 bin dolar kredi verdi. Bkz. Ahmet Hasan Arani, *İran Raporu*, İstanbul, 1977, s.19